

1. ЗАГАЛЬНА ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОНИ ВІДЧУЖЕННЯ

Зона відчуження та зона безумовного (обов'язкового) відселення¹ розташована на півночі Київської обл., переважно у міжріччі річок Уж і Прип'ять (див. кольорову вкладку). Загальна площа ЗВ сягає близько 2500 км². За природно-територіальним районуванням вона входить до складу Київської підпровінції Українського Полісся [153]. Рельєф характеризується загальним схилом у східному напрямку, наявністю моренно-зандрових, моренно-холмистих і зандрових рівнин, і переважаючими абсолютними висотами 115—140 м над рівнем моря і максимальними підвищеннями до 160 м у північно-західній і центральній частинах Зони. Річки Уж і Прип'ять мають широкі до 5-7 км заплавні пониження з виразними понадзаплавними терасами. Крім основних річок всю територію ЗВ вкриває густа мережа дрібних річок (Сахан, Брагінка, Ілля, Грезля, Вересня та ін.), а на південному-сході вона межує з Київським водосховищем. У самому центрі ЗВ розташоване велике штучне озеро — водойма-охолоджувач Чорнобильської АЕС, загальною площею водного дзеркала близько 22 км². Крім того, на теренах Зони є чимала кількість інших, дрібних озерець льодовикового походження, і — кілька озерець штучного походження. Характер рельєфу і високий рівень ґрунтових вод обумовлює заболочування значних площ, і лише завдяки розвинутій мережі меліоративних каналів (частина з яких була побудована ще в ХІХ ст.) власне болота займають не більше 2—3 % загальної площі. Завдяки такій розвинутій системі водних об'єктів, різноманіття рослинно-тваринних навколводних комплексів є характерною рисою Чорнобильської зони.

Ґрунтовий покрив ЗВ переважно складається з легких дерново-підзолистих супіщаних ґрунтів, значно меншу частку складають глеєві, болотяні та торф'яні ґрунти. Нарешті важкі лісові сірі ґрунти представлені лише в окремих місцях, на лесових "островах".

Колись це була суцільно лісова територія (південні окраїни лісової природно-географічної зони Євразії). Але на початок ХХ ст., внаслідок інтенсивного зведення лісів, загальна її лісистість складала не більше 11—12 % [154]. Втім за радянські часи площі лісових угідь знов зросли (майже до 48 %, дані 1996 р.²), і нині представлені переважно (80 %) сосновими або мішаними деревостанами штучного походження. Більшість насаджень мають вік до 50–80 років, але на окремих ділянках збереглися ліси віком понад 100–150, а місцями — і 200 років; це переважно дубові, сосново-дубові або соснові ліси в північно-західній, північній і подекуди в південній і в східній частинах ЗВ. Вони були однією із причин створення об'єктів природно-заповідного фонду України ще в доаварійні часи [22].

Близько 30 % загальної площі ЗВ займають перелоги і луки, що утворилися на місці колишніх агроценозів. Після інтенсивної трансформації сільськогосподарських угідь нині там склалися цілком природні, властиві для даного регіону рослинні угруповання. У залежності від рівня зволоженості і характеру оточуючих лісів вони в той чи інший мірі поступово вкриваються деревно-чагарниковими заростями.

Після лісовпорядкування 1996 р. (і разом з пізнішими додатковими змінами) Зона відчуження була поділена на 13 лісових відділень (див. кольорову вкладку), а за режимом господарювання — на три зони: охоронну (заповідну), зону обмеженого і зону помірною лісового господарювання. Лісові відділення охоплюють як, власне, ліси, так і лучні, а місцями — і навколводні комплекси.

¹ Зона відчуження та зона безумовного (обов'язкового) відселення — це офіційна назва адміністративно-територіальної одиниці, що об'єднує радіоактивно забруднені землі, з яких в 1986 році було евакуйоване все населення, а також ті території, з яких передбачалося провести евакуацію в наступні роки [156]. У літературі часто можна зустріти інші, не офіційні назви-синоніми цієї території. В одних випадках це — помилкові сурогатні назви: "30-км зона Чорнобильської АЕС" або "30-км Чорнобильська зона", — бо Чорнобильська зона ніколи не була власне "30-кілометровою" і адміністративно ніколи не була пов'язана з Чорнобильською АЕС, а в інших випадках — це редуковані офіційні назви ("Зона відчуження" або "Чорнобильська зона відчуження"). Суто з позиції літературного оживлення тексту, в даній роботі було вирішено використовувати кілька останніх (тобто, редукованих) назв.

² За післяаварійний час лісистість території зросла ще більше (до 60–65 %), і цей процес залісення колишніх агроценозів триває і понині.

З точки зору на формування місцевих зоологічних комплексів, важливу роль в цьому відіграють такі особливості ЗВ, як її знаходження:

- на перехресті двох великих пташиних міграційних шляхів (весняного — вздовж Прип'яті, і осіннього — вздовж Дніпра);
- у місці впадіння Прип'яті в Дніпро, і зокрема, у верхів'я Київського водосховища;
- на східному краї великих лісових масивів, що простягаються вздовж Прип'яті до самої Польщі;
- поблизу від Поліського заповідника України на заході, Прип'ятського заповідника Білорусі — на північному заході, суміжно з Поліським радіоекологічним заповідником Білорусі (2150 км²) на півночі, і поблизу від Дніпровсько-Тетерівського заповідно-мисливського господарства на півдні.

Характерною рисою ЗВ є наявність покинутих населених пунктів (до 70), включаючи міста Прип'ять, Чорнобиль і містечко Чорнобиль-2, а також — кількох промислових територій (в тому числі промайданчик ЧАЕС). Нині лише близько 15 з них має обмежене населення, і, перш за все, це — м. Чорнобиль і кілька сіл на півдні і заході Зони. По суті, всі колишні населені пункти (села, містечки і міста) слід називати селищами і городищами, тобто такими природно-територіальними комплексами, де свого часу жили люди, але нині залишилися лише кинуті будівлі, конструкції та комунікації. Оскільки людина майже не втручається в хід природних процесів, то такі ПТК все більш дичавіють і отримують природний вигляд. Навіть у м. Чорнобиль і в тих селах, де постійно живуть люди, певна частина території теж дичавіє.

Зона відчуження є специфічною режимною територією, однією із задач якої є запобігання виносу радіоактивних речовин за її межі [155, 156]. Тому не всі природні об'єкти та природно-територіальні комплекси залишаються людиною в недоторканому вигляді. Частина магістральних меліоративних каналів (особливо на лівобережжі Прип'яті) підтримується у працюючому стані; регулюється рівень ґрунтових вод на центральних ділянках ЗВ; побудовані великі захисні протиаводкові дамби вздовж головного русла р. Прип'ять. Вздовж доріг і узлісь регулярно утворюються протипожежні меліоративні смуги. Проводяться деякі лісівницькі заходи для підтримки лісів у здоровому стані, вбираються згарища, смітники. Зазнали змін і деякі колишні населені пункти, частина забудов була зруйнована і похована. Крім того, продовжують працювати окремі промислові підприємства (ЧАЕС, сховища, могильники та ін.).

Втім на більшій частині території ЗВ внаслідок обмеженого господарювання і практично повної відсутності населення *de facto* встановився заповідний режим, що сприяє відтворенню багатих природних комплексів.